

Quoniam vulgaris fabula non est – “Og så er den ikke fortærsket”

af Bent Christensen

Sådan lyder det i Ovids *Metamorfoser* som indledning til fortællingen om Pyramus og Thisbe, sagt af en af de unge piger, som ikke vil tage del i den nye Bacchus-kult, og som derfor sidder og hygger sig hjemme med at fortælle hinanden historier, mens de artige piger i byen deltager i den nyindførte kult for Bacchus.¹ Denne ‘ikke fortærskede’ historie om Pyramus og Thisbe er som bekendt senere blevet et af de store numre i latinundervisningen i Danmark igennem hundreder af år.

I Skt. Mariæ Kirke i Helsingør, som var del af det gamle Karmeliterkloster, hænger en upåagtet lysearm med motiv. Kunstneren kendes ikke, men man kender motivet, som danner udsmykningen: En mand (tilsyneladende en romersk soldat) ligger såret eller død, mens en

1. Ovid: *Metamorphoses* 4.53.

kvinde ved siden af skal til at stikke sig ihjel med et sværd. Lysearmen dateres til ca. 1600. Ingen tvivl: her ser vi en gengivelse af den gamle hedenske myte, som er fortalt i Ovids *Metamorfoser* 4. bog, Pyramus og Thisbe.² Hvordan denne hedenske myte har fået plads i en protestantisk kirke er indtil i dag en gåde, men den er et tegn på, at dette stof har været fælles gods i den europæiske bevidsthed.

Ovid har igennem hele oldtiden og middelalderen været læst og brugt – ikke lige meget, men dog konstant. Birger Munk Olsen har gennem sine undersøgelser³ af forekomsten af Ovid-håndskrifter i perioden 9.–12. århundrede vist, at Ovid har været læst – måske ikke jævnt, for Ovid kommer efter nogle århundreders slingrende kurs først for alvor til sin ret i det 12. århundredes Europa, som også benævnes *aetas ovidiana*.⁴ Antallet af overleverede håndskrifter af Ovids *Metamorfoser* (som er det hyppigst overleverede af Ovids værker par excellence) i perioden 9.–13. århundrede er 54, hvoraf de 40 er fra 12 eller 13. århundrede. Men et er Ovids værk, noget andet er den Ovid-tradition, som i middelalderen udviklede sig ud fra de lærdes læsning af *Metamorfoserne*.

Denne artikel vil omtale og forhåbentlig være en lille appetitvækker til et par monumentale værker (i hvert fald i omfang), som så dagens lys i denne *aetas ovidiana*. Stedet er Frankrig, og værkerne er *Ovide moralisé* (som er på vers) og *Ovide moralisé en prose*.

Pyramus og Thisbe – et digt fra det 12. århundrede

Men lad os begynde fra starten af. I tre håndskrifter,⁵ som alle tre stammer fra slutningen af det 13. århundrede, har vi overleveret en fortælling på oldfransk om Pyramus og Thisbe. Teksten er hentet fra Ovids *Metamorfoser*, men der er føjet en betragtelig del til. Ovids 112 verselinjer er blevet til 921 vers, ganske vist i det foretrukne korte versemål i fransk middelalder, 8-stavelersverset, i modsætning til Ovids heksameter på mellem 13 og 17 stavelser.

2. Ovid: *Metamorphoses* 4.55-166.

3. Munk Olsen (1995) 71-94.

4. Betegnelsen er første gang brugt af Ludwig Traube i *Vorlesungen und Abhandlungen*, vol. II. München (1911) 113.

5. De to findes i Paris: Bibl.nat. f.fr. 837 og f.fr. 19152, det tredje i Berlin: Königl. Bibl. 257.

Digtet begynder således:⁶

En Babiloine la cité
Furent dui home renomé,
Dui citeains de grant hautece,
De parenté et de richece.
Li riche home orent deus enfans
D'unes biautez et d'uns samblans:
L'uns fu vallés, l'autre meschine:
Plus biaux n'orent rois ne roine.
Deus enfans orent li riche home,
C'Ovides en son livre nome
Et dist qu'il furent apelé
L'uns Piramus, l'autre Tisbé.
(v.1-12)

I byen Babylon
var to ansete mænd,
to borgere af høj byrd,
både af afstamning og rigdom.
De rige mænd fik to børn,
Lige smukke og af samme karakter,
den ene dreng, den anden pige.
Konge eller dronning havde ej smukkere.
To børn havde de rige mænd.
Det fortæller Ovid i sin bog
og sagde, de blev kaldt
henholdsvis Pyramus og Tisbe.⁷

Værket fortæller den historie, som Ovid også fortæller, men udbygger den kraftigt. Vi får fortalt, at de to som børn, allerede før de fyldte 7 år, var tiltrukket af hinanden – mere end hvad der lå til alderen (*plus ... que lor aez ne queroit*)⁸ og uden at de vidste, at det var kærlighed. Som 10-årige følte de en glæde ved at være sammen:

Et il furent dedens dis ans,
Fu assez lor licence grans
D'aler ensamble et de parler,
D'esbanoier et de joer.
(v.73-76)

Og inden de var ti år
havde de meget stor mulighed
for sammen at gå og tale
og more sig og lege.

Der er noget sart og indforstået i den efterfølgende beskrivelse af de to unges kærlighed, som ikke i samme grad findes i Ovids fortælling, beskrivelsen af børnenes ubevidste følelser for hinanden. Denne gensidige tiltrækningskraft bliver opdaget af en slave, som fortæller det til Thisbes mor, og hun reagerer ved at spærre Thisbe inde.

Men den umulige kærlighed bliver nu endnu mere umulig, da der nu opstår et voldsomt modsætningsforhold mellem de to unges fædre. Pyramus og Thisbe er nu blevet femten år (læg mærke til, at vi i den franske version møder de to både som syv-, ti- og nu som 15-årige:

6. *Piramus et Tisbé*, Poème du XII siècle (1921).

7. Alle oversættelser fra det oldfranske er egne oversættelser uden overholdelse af originalens versemål.

8. *Piramus et Tisbé*, Poème du XII siècle (1921) v.16.

Mes ce que l'en les garde plus,
 Que Tisbé n'ose issir de l'us
 Ne Piramus vers li garder,
 Fet lor amour plus aviver.
 Andui croissent selonc lor tens;
 Croist lor aez et croist lor sens,
 Croist lor ardour et croist lor plaie,
 Et croist li feus que riens n'apaie,
 Croist lor amour, croist lor aez,
 Et ja orent quinze ans passez,
 Et des qu'il vinrent en jouvent
 Et il choisirent escient
 Et lor aez s'aert el cours
 Ou nature conceit amours,
 Lores nes lesse plus garir.
 Li lonc penser, li grief sospir,
 Les grans dolours, li fort complaint
 Li durs tourmens el cuer lor maint.
 Dementent soi et nuit et jour;
 Toute lor vie est en dolour;
 Plorent, giement chascuns en soi,
 Ne sevent d'aus deus nul conroi
 Ne ne pueent trouver remire
 Ne par mecine ne par mire.
 (v.113-136)

Men at man nu holder mere øje med dem,
 så Thisbe ikke vover at gå ud af huset,
 og Pyramus ej heller tør kaste sit blik på hende,
 får deres kærlighed til endnu mere at flamme.
 Begge vokser som det nu går,
 de vokser til og deres følelser vokser.
 Deres glød vokser, deres sår vokser,
 og også ilden, som intet kan dæmpe, vokser.
 Deres kærlighed vokser, de vokser til,
 og de er nu blevet femten år,
 og lige fra de var blevet unge mennesker,
 og de var bevidste i deres valg,
 og de med deres alder kommer dertil,
 hvor naturen undfanger kærlighed,
 lader den dem ikke længere i sikkerhed.
 De lange tanker, de triste suk,
 de store kvaler, de stærke klager,
 den hårde pinsel bor i deres hjerter.
 De er ude af sig selv af kvaler dag og nat,
 hele deres liv er i smerte.
 De græder, jamrer hver for sig,
 ingen af dem finder middel
 og kan heller ikke finde lindring
 hverken i medicin eller lægemiddel.

... og resten af historien følger i store træk Ovids version. Det lykkes som hos Ovid de forel-skede at finde et hul i muren, som Thisbe med sit bælte kan gøre større og det giver dem så mulighed for at aftale det skæbnesvangre møde ude under et morbærtræ ved kong Ninus' grav. Jeg skal ikke her komme mere detaljeret ind på den videre gang i historien i det oldfranske digt, men vil dog sige, at digtet ejer en friskhed – og samtidig også en højstemthed, som bestemt kan få Ovids version til at blegne en smule. I digtet bliver handlingsskelettet afbrudt af lange monologer (klagesange) af både Pyramus og Thisbe, faktisk tre klagemonologer af Pyramus og to af Thisbe. Hver især udtrykker de deres fortvivlelse. Disse klagesange fylder hver især mellem 24 og 91 verselinjer, med et gennemsnit på 54 vers til hver klagesang.⁹ Digterens navn kendes ikke, men de sproglige træk i digtet tyder på, at digteren hører hjemme i nordvestfrankrig, måske Normandiet.

9. For en analyse af disse monologer se Laurie (1960) 24-32.

Ovide moralisé en poésie

Og så springer vi lidt over hundrede år. Ovids position i Frankrig vokser og vokser. Et eller andet sted i årene mellem 1305 og 1328 ser en stor viderebearbejdelse af Ovids *Metamorfoser* dagens lys. Det store monumentale værk er *Ovide moralisé en poésie* – Metamorfoserne i kraftigt forøget form med en tolkning i tidens ånd af de enkelte fortællinger i værket. Det er et monumentalt værk: Det er ligesom originalen i 15 bøger, men mens Ovids værk er på i alt 11.995 vers, er *Ovide moralisé* på 71.149 vers, altså næsten 6 gange så langt, dog er *Ovide moralisé* ligesom førnævnte *Piramus et Tisbé* skrevet i 8-stavellesvers, altså ca. halvt så lange som Ovids heksametre.

Til belysning af værkets enorme omfang skal her kun gives en sammenligning af versantal for henholdsvis Ovids *Metamorfoser* og *Ovide moralisé*, 1.-4. bog:

Ovids <i>Metamorfoser</i>	<i>Ovide moralisé</i>
1. bog 779 vers	4300 vers
2. bog 875 vers	5138 vers
3. bog 733 vers	2914 vers
4. bog 803 vers	7202 vers

Som det var tilfældet med digtet fra det 12. århundrede, mangler vi forfatternavn, men igen ud fra sproglige vurderinger gætter man på, at forfatteren skal søges i Østfrankrig, på Bourgogne. ¹⁰ Værket har en solid overlevering: de Boer nævner i første bind af sin udgave ¹¹ 19 håndskrifter, men siden har man fundet endnu et håndskrift, som befinder sig på Det kongelige Bibliotek i København. ¹²

Værket er som sagt i 15 bøger, og efter en prolog af den anonyme forfatter (1.1-70) følger så myterne i samme rækkefølge som hos Ovid. Efter hver myte følger en allegorisk fortolkning, som viser, hvordan man skal tolke Ovids fortællinger. Et eksempel på fortolkning kommer nedenfor.

-
10. Man har i tidens løb forsøgt at sætte navn på digteren, mange er bragt i spil, men indtil nu har arbejdet været uden held. Se de navne, som er blevet nævnt i de Boer (1915-38) 1. bd 9-11 og Engels (1945) 48-62.
 11. de Boer (1915-38) bd. 1 p.44-52. Th. M. Van 't Sant (1929) 1-4.
 12. Nørgaard, Holger (1963) giver et godt indblik i dette håndskrift (Håndskrift nr. 399 i den Thottske samling). Desuden kan henvises til Th. M. Van 't Sant (1929).

I et vist omfang er det franske værks tildigtninger digterens egne tilføjelser, men der kan også findes passager, som er hentet hos især andre romerske forfattere, fx Hyginus, og i Servius' kommentarer til Vergils *Aeneide*. Desuden er der lån fra andre værker af Ovid, især *Heroides*. Foruden naturligvis Bibelen.

Bernard Ribémont forsøger i en artikel at bestemme værkets genre, men må give op: Værket er helt sit eget: "Mon propos ne sera donc pas de définir le genre à proprement parler de l'Ovide moralisé, ce qui serait sans doute une entreprise voué à l'échec: plus exactement, le résultat de l'enquête pourrait bien être que cette oeuvre appartient au genre de ... 'Ovide moralisé!'"¹³ og han fortsætter med at hævde, at et af værkets karakteristika er, at det i meget høj grad bl.a. tilhører den encyklopædiske genre. Ribémont hævder, at værket først og fremmest har haft sin betydning som 'réservoir de données', en 'database' hvor tidens digterne har kunnet hente eksempelmateriale til deres egen produktion. I de Boers udgave finder man i indledningen en oversigt over, hvordan forskellige digtere har hentet deres eksempelstof fra det store værk, fx har den oldfranske digter Machaut været en flittig bruger af mytestoffet, som det fremtræder i *Ovide moralisé*.¹⁴ Det samme er tilfældet med fx Froissart, Deschamps og Christine de Pizan.

I hvert fald to af myterne i *Ovide moralisé* er ikke gendigtet af digteren selv, men han har brugt tidligere franske versioner. Det gælder myten om Philomela og ligeledes myten om Pyramus og Thisbe. I sidste tilfælde er det førnævnte digt fra det 12. århundrede direkte genbragt bortset fra de to slutvers. Men det nye i *Ovide moralisé* er allegoresen, der viser, hvordan myten om Pyramus og Thisbe skal forstås. Den følger efter selve myten og en kort beskrivelse af Thisbes bevæggrunde for at tage sit eget liv ved siden af Pyramus.¹⁵

I Anker Teilgård Laugesens stadig meget læseværdige bog *Middelalderlitteraturen – en orientering* fra 1966, finder man følgende definition af allegoresen:

Sideløbende med og sammenvævet med den allegoriske fremstillingsform, ..., er den allegoriske udlægning, *interpretatio allegorica* eller allegorese. Det er den tolkning som søger en eller flere skjulte meninger bag ordene. Og den skjulte mening bliver hovedsagen, medens den bogstavelige kan betragtes som et blot digterisk middel til at fremstille den, eller sagt på en anden måde: den 'egentlige' mening er den skjulte, den 'billedlige', 'overførte', er den umiddelbart fattelige. Den allegoriske tolkning anlægges gerne på værker fra fortiden som derved tilpasses den ændrede kultursituation, aktualiseres eller, om

13. Ribémont (2002) 14.

14. Se fx de Boer (1915-38) bd. I 28-43 for hans gennemgang af Guillaume de Machauts lån fra værket.

15. I de Boers udgave v. 1170-1267.

man vil, udnyttes til et aktuelt formål. Sådanne tekster – her tænkes særlig på de antikke og bibelske – kan naturligvis indeholde ægte allegorier, men det karakteristiske ved allegoresen er at den går udover disse og tolker en mængde, af forfatteren ikke tilsigtede betydninger ind i hans tekst, og vel at mærke netop udfra opfattelsen af dem som tilsigtede.¹⁶

Lad os prøve at se, hvorledes allegoresen i myten om Pyramus og Thisbe tager sig ud i *Ovide moralisé*:

Allegoresen fylder knap 100 vers og følger umiddelbart efter den korte beskrivelse af, hvad der skete efter de to elskendes død (den fælles urne og beskrivelse af morbærtræets forvandling). Og så står der:¹⁷

– Or vous dirai l’alegorie
Que ceste fable signefie.
En cest monde plain de vilté,
Plain d’ordure et d’iniquité,
De vice et de confusion,
Vault Diex prendre incarnation
Pour l’amour de l’umanité,
Si s’abessa la deïté
Tant qu’avuec lui prist herbage,
Et pour sauver l’umain lignage
Fu la deïté estendue
Et o l’umanité pendue
En l’arbre saint et glorieus,
Qui de son saint sanc precieus
Fu tains de sanguine tainture,
Puis vit en une sepulture,
Voirs Diex et voirs homs tout ensamble.
Bien nous monstra, si con moi samble,
Exemple que nous devons faire
Pour lui penitance et mal traire
Et nostre char mortifier.
(vers 1176-1196)

Nu skal jeg fortælle jer allegorien,
hvad denne fabel betyder.
I denne verden fuld af ondskab
fuld af smuds og uretfærdighed
af last og uorden
vil Gud legemliggøre sig
af kærlighed til menneskeheden,
så meget nedværdigede guddommen sig,
at han tog bolig blandt dem,
og for at frelse menneskeslægten
blev guddommen udstrakt
og hængt for menneskeheden
på det hellige og æreværdige træ,
som af hans hellige dyrebare blod
blev farvet af blodets farve,
så levede han i en grav,
sandelig Gud og mennesker sammen.
Han viste os, efter min mening,
et eksempel på, at vi må gøre
bod for ham og vige fra ondt
og døde vort kød.

16. Teilgård Laugesen (1966) 285-86.

17. Alle teksteksempler i det efterfølgende fra *Ovide moralisé* er taget fra udgaven af de Boer (1915-38).

Hvad man kan udlede af ovennævnte (*qui de son saint sanc precieus | fu tains de sanguine tainture*), er at Pyramus skal opfattes som Kristus, som er gået i døden for os mennesker. Thisbe er så os mennesker og løven er djævelen:

C'est le lyon espoentable,
La crueuse beste enragie
Qui avoit l'entraille mengie
Des bestes qu'il ot acorees.
Il ot les ames devorees
De tous les homes trespassez.
C'est li lyons, qui ja lassez
Ne sera d'espier toute hore
S'il trouvera riens qu'il devore.
C'est cil qui toute ame soloit
Engoler et qui defoloit
Et coloit la vie et la guimpe
De la bele jouvente simple,
C'est de l'amie au Creatour,
Pour quoi li filz Dieu sans trestour
Vault souffrir mort et passion
Pour la rescourre dou lyon,
Qui dou champ dou monde convint
Partir quant li fil Dieu i vint.
C'est li lyons, des maulz li pires.
De celui nous gart nostre Sires!
(v. 1247-1267)

Det er den forfærdelige løve
det grusomme, rasende dyr
som havde spist indvoldene
af de dyr, den havde overfaldet.
Den havde fortæret sjælene
i alle de døde mennesker.
Det er løven, som aldrig bliver træt af
at ligge på vagt hver en stund
for at finde noget, den kan fortære.
Det er den, som havde for vane
hvert sjæleliv at fortære og som kuldkastede
og omklamrede den smukke
enfoldige unges liv og slør,
altså Skaberens veninde,
for hvem Guds søn uden svig
vil lide døden og lidelser
for at redde hende fra løven,
hende, for hvem det anstår sig at forlade
verdens mark, når Guds søn kommer hened.
Det er løven, den værste af alle onder.
Må Vor Herre bevare os fra ham!

Man må sige, at det er klar tale. Men hvorfor skal der knyttes en moral til myterne? Måske er der tale om en form for legitimering af at bringe mytestoffet. Det er karakteristisk, at digteren i prologen til værket selv ikke lægger særlig vægt på denne udlægning af myterne, men hvis man skal være lidt firkantet, kan man sige, at digteren har udlagt teksten for at gøre den mere stueren i tidens ånd. Det er også karakteristisk, at samtidens digtere bruger mytestoffet, men sjældent bruger den efterfølgende moraliserende del af myten.¹⁸ Og endelig er det værd at notere sig, at værkets forfatter dækker sig med et ejendommeligt figenblad. I første bog v. 1-3 står:

18. Se Ribémont (2002) 15-16.

Se l'écriture ne me ment,
Tout est pour nostre enseignement
Quantqu'il a es livres escript,
Soient bon ou mal li escript

Hvis den hellige skrift ikke lyver,
så tjener alt til vor belæring
hvad der er skrevet i bøger,
uanset om de er skrevet godt eller dårligt.

Ovide moralisé en prose

Vi er nu lige på overgangen fra middelalder til renæssance: Fyrst René af Anjou, den senere kong René af Aragonien, bad en normannisk gejstlig, som vi heller ikke har overleveret navnet på, om at lave et resumé af *Ovide moralisé*, og det værk er overleveret i ét håndskrift.¹⁹ Det går nu under navnet *Ovide moralisé en prose*. Titlen er lidt af en tilsnigelse, for denne 'prosaoversættelse' følger ganske vist sit forlægs rækkefølge, men udelader meget. I prologen fortæller forfatteren, at han har påbegyndt værket i april 1466 og afsluttet det halvandet år senere (i september 1467). Værket skal ifølge de Boer ses i sammenhæng med de didaktiske værker, som så dagens lys i den gryende renæssance. Formålet skulle være at gøre de klassiske værker (historie og mytologi) kendte for den intellektuelle og litterære verden og samtidig "rendre les récits mythologiques 'innocents' en les 'expliquant' au moyen d'allégories et de moralisation."²⁰ Den gejstlige forfatter (oversætter) opholdt sig på det tidspunkt (ligesom René af Anjou) i Angers, og byen var et litterært centrum. Renés opfordring skal nok ses i denne sammenhæng.

Værket skulle altså være et resumé og værkets omfang kan heller ikke på nogen måde måle sig med det poetiske *Ovide moralisé*. De Boers udgave af værket fylder knap 400 sider, mens versudgaven (også i de Boers udgave) fylder 5 bind på over 1700 sider i alt.

Pyramus og Thisbe i Ovide moralisé en prose

De Boer har givet en fyldig dokumentation for, at prosaoversætteren har benyttet *Ovide moralisé* som forlæg for sin prosaoversættelse, og han finder intet argument for, at oversætteren har benyttet sig af Ovids eget værk.²¹ Enkelte steder afviger oversætteren fra poesiudgaven og følger Ovids egen version, men de Boer mener, at oversætteren kan have benyttet

19. Vatican, Reg. 1686.

20. Se de Boer (1954) 4.

21. Se de Boer (1954) 5-12 om de steder, hvor prosaoversættelsen ikke følger den poetiske version. Hvor han i stedet har fulgt Ovids version, se 9-10.

de talrige tilføjelser, som i tidens løb er tilføjet i margin i det håndskrift, han arbejdede ud fra.²²

Ser man på fortællingen om Pyramus og Thisbe, fylder poesiversionen 21 sider i de Boers udgave, mens den i prosaudgaven fylder 4 sider. Der er altså tale om en barberet udgave, hvad der jo også var forfatterens opgave. Først og fremmest er de store klagedigte, som både Pyramus og Thisbe har i poesiversionen, kraftigt beskåret. Handlingsskelettet er vigtigere for prosaforfatteren. Allegoresen følger nogenlunde poesiversionen, men pointerne er ikke så tydelige. Løven som symbol på det onde bliver ikke udpenslet, men nævnes kun til allersidst i allegoresen:

Mais icelluy Seigneur au jour du grant
Jugement reviendra en sa maiesté et jugera
les bons et les mauvais selon leurs merites et
desmerites. Et aux bons donra sauvement et
les mauvais souffrira devorer au lion d'enfer,
dont nous vueille nostre dit Sauveur
Jhesucrist garder.

(de Boers udgave p. 138)

Men denne Vorherre vil på Dommens dag
komme tilbage i sin høje majestæt og
dømme de gode og de onde ud fra deres
fortjenester og forsyndelser. Og de gode vil
han frelse og de onde vil han lade blive
sønderrevet af helvedes løve. Måtte vor
Frelser Jesus Christus skåne os for den.

Afsluttende bemærkninger

Med digtet fra det 12. årh., *Ovide moralisé* fra 14. århundrede og 'prosaoversættelsen' fra 15. århundrede har vi en af de måder, man opretholdt forbindelsen til de antikke forfattere. Men det skal ikke glemmes, at Ovids egne værker findes igennem den senere middelalder i flere og flere håndskrifter og således også må være blevet benyttet. Birger Munk Olsen har givet en spændende gennemgang af Ovid i middelalderen (9.-12. århundrede)²³ set ud fra håndskriftoverleveringen. Selvom Ovid med især *Metamorfoserne* og *Fasti* tegner sig for en pæn portion håndskrifter, kommer han ifølge Munk Olsens optælling kun på en ottendeplads (efter Vergil, Horats, Lucan, Juvenal, Terents, Statius og Perseus). Men i florilegierne, som havde en fremtrædende plads i middelalderen, er Ovid godt repræsenteret, og ifølge B.L.

22. de Boer nævner et andet værk, som prosaoversætterten kan have kendt: *Ovidius moralizatus* af Pierre Berçuire (død 1484).

23. Se Munk Olsen (1995) 72-94.

Ullmann endda særdeles fyldigt: "Ovid is more extensively represented than any other poet."²⁴ Men Ovid har i Frankrig altså også overlevet takket være *Ovide moralisé*.

bc@info.dk

Bibliografi

- de Boer, C. 1915-38. "*Ovide Moralisé*". *Poème du commencement du quatorzième siècle, publié d'après tous les manuscrits connus*, Verhandlingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, vol. I-V. Les volumes III et IV avec la collaboration de M.G. de Boer et de J. Th. M. Van 't Sant. Amsterdam.
- de Boer, C. 1954. 'Ovide Moralisé en prose (Texte du quinzième siècle)', Verhandlingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel LXI, No. 2. Amsterdam.
- Engel, J. 1945. *Études sur L'Ovide moralisé*, proefschrift. Groningen – Batavia 1945.
- C.W. Grocock. 1988. 'Ovid the Crusader', i Charles Martindale (ed.) *Ovid Renewed*. Cambridge.
- H.C.R. Laurie. 1960. 'Piramus et Tisbé' i *The Modern Language Review*, 55 (1960).
- Munk Olsen, B. 1995. 'La popularité des textes classiques entre le IXe et le XIIe siècle', i Birger Munk Olsen: *La réception de la littérature au Moyen Age (IXe – XIIe siècle)*. København.
- Nørgaard, H. 1963. 'Sankt Ovid – tekstligt og billedmæssigt om Metamorfoernes forvandling', *Fund og Forskning*. Bind 10, Kgl.Bibliotek. København.
- P. Ovidi Nasonis: *Metamorphoses* (rec. R.J. Tarrant), Oxford 2004.
- Martindale, C. 1988. *Ovid Renewed*. Cambridge.
- Piramus et Tisbé*, Poème du XII siècle (ed. C. de Boer), Les Classiques Français du Moyen Age, Paris 1921.
- Ribémont, B. 2002. 'L'Ovide moralisé et la tradition encyclopédique médiévale – Une approche générique comparative', *Cahiers de Recherches Médiévales (XIIIe – XVe s.)* 9,13-25.

24. Grocock (1988) 58.

Teglgård Laugesen, A. 1966. *Middelalderlitteraturen – en orientering*. Københavns Universitets Fond til tilvejebringelse af læremidler. København.

Van 't Sant, J. Th. M. 1929. *Le commentaire de Copenhague de l' "Ovide Moralisé" avec l'édition critique du septième livre*. Amsterdam.